

Gentsche Volksbank,

SAMENWERKEND GENOOTSCHAP,
Hoogstraat, N^r 14.

Gent, den 6 Oogst 1877,

HET BUREEL IS OPEN

Alle werkdagen

Van 1 tot 2 ure 's namiddags.

Bestuurszitting den Maan- en Don-
derdag, om 7 1/2 ure 's avonds.

*Diensvolgens moeten alle aanvragen
tot leeningen of andere schrifte-
lijk AAN HET BESTUUR ingezonden
worden op deze dagen en vóór
dit uur.*

Mijnheer,

Het bestuur heeft het genoegen ter uwer kennis te brengen dat te rekenen van 15 dezer de volgende intresttaksen zullen toegekend worden aan de aangelegde of in bewaring gegevene gelden.

1° **3** % gelden in loopende rekening, terugischbaar als volgt :

Tot 500 franken bij enkele vraag.

" 2000 " mits enkel bericht vóór 8 uren 's morgens.

" 5000 " mits voorbericht van 1 dag en zoo voorts twee
dagen per 5000 franken.

2° **3 1/2** % gelden in depot terugischbaar als volgt :

Tot 2000 franken mits voorbericht van 15 dagen.

" 5000 " " " " 30 " en zoo
voorts 15 dagen per 5000 franken.

3° **4** % gelden aangelegd per 6 maanden.

De gedeponeerde gelden dragen intrest van 's anderdaags der storting. Zij houden op intrest te genieten van den dag der terughaling.

Het bestuur heeft het recht in bijzondere gevallen, waarover het te oordeelen heeft, de termijnen van terughaling te wijzigen.

NAMENS HET BESTUUR :

De Gerant,
P. DE VISSCHER.

De Voorzitter,
G. ROLIN-JAEQUEMYS.

DE GENTSCHЕ VOLKSBANK: EEN BLAUWE COÖPERATIE

‘Het stuk gewonnen brood smaakt droog
beter dan het gebedelde met boter op’

Het Volksbelang, 2 november 1867

Op 1 januari 1867 richtten enkele liberalen de Gentsche Volksbank op in het Van Crombrugghe's Genootschap. Het hoofddoel van de beloftevolle coöperatieve kredietinstelling was eenduidig: de arbeiders moesten sparen én geld lenen om zich op te werken tot kleine ondernemers. De Gentsche Volksbank was een uiting van het liberale principe van de gemeenschappelijke zelfhulp. Deze casestudy illustreert dat de 19e-eeuwse coöperaties niet per definitie ‘rood’ waren. Achter het – mislukte – liberale experiment schuilde bovendien een bredere visie. De Gentsche Volksbank bood een oplossing voor de 19e-eeuwse sociale kwestie die perfect te rijmen viel met de kapitalistische economie zonder een beroep te doen op staatsinterventisme. In dit artikel worden de werking van de Gentse liberale volksbank en de drijfveren van de liberale initiatiefnemers onderzocht. Was deze liberale samenwerkende vereniging, gepatroneerd door rijke investeerders, een contradictio in terminis en bijgevolg bij voorbaat gedoemd om te mislukken? Ondanks het feit dat de Gentsche Volksbank in de praktijk weinig succesvol bleek, oefende de oprichting van dergelijke liberale volksbanken in België een morele druk uit op de leden van de Internationale Arbeidersvereniging. Om te vermijden dat ‘burgers’ het terrein definitief zouden bezetten, wilden de socialisten zo snel mogelijk ‘eigen’ coöperaties uit de grond stampen.

Brief van de Gentsche Volksbank aan een spaarder, 1877. (Liberaal Archief, Gent)

1 januari 1867 ... Het nieuwe jaar startte traditioneel met goede voornemens. In Gent beslisten enkele liberalen om de Gentsche Volksbank op te richten. Met deze beloftevolle coöperatieve instelling wilden ze de arbeiders stimuleren om te sparen en te lenen en zo op te klimmen tot kleine ondernemers. Daarmee brachten ze het liberale principe van de gemeenschappelijke zelfhulp, een denkbeeld dat zich bewoog op het raakvlak van liefdadigheid en sociale emancipatie, in de praktijk.¹ Coöperaties in de 19e eeuw waren meestal 'rood'. Dat dat geen voorwaarde was, blijkt uit dit voorbeeld.² In de Belgische geschiedschrijving worden de liberale kredietcoöperaties al te gemakkelijk afgeschreven als 'onsuccesvolle burgerlijke experimenten met een commercieel nut, die slechts een toplaag van de arbeiders bereikten en die als enig doel hadden de sociale orde te bewaren'.³ In de praktijk bleek ook de Gentsche Volksbank niet succesvol. Ze bereikte de arme textielarbeiders niet en de instelling was vooral gericht op winst. In 1905, drie jaar na het overlijden van oprichter en bezieler Rolin-Jaequemyns, werd de Gentsche Volksbank opgedoekt. Maar achter dit mislukte experiment schuilde een bredere visie. De Gentsche Volksbank slaagde erin een oplossing voor de 19e-eeuwse sociale kwestie te verzoenen met de kapitalistische economie zonder enige vorm van staatsinterventisme. Ze ging ervan uit dat het kapitalisme via de volksbanken rechtvaardiger, deugdzamer en haalbaarder kon worden.⁴ Dit artikel neemt de werking van de Gentse liberale volksbank en de motieven van de stichters onder de loep. Had deze liberale samenwerkende vereniging met haar rijke beschermheren ook maar enige kans van slagen?⁵

'Wiens brood men eet ...', een volksbank als antwoord op de traditionele liefdadigheid

Wie aan de 19e eeuw denkt, denkt aan de industriële revolutie. Fabrieksschouwen verbreedden de horizon. Stoommachines produceerden nieuwe producten, sneller en massaler dan voorheen. Het platteland liep leeg. De steden groeiden organisch aan. Voor succesvolle ondernemers en kapitaalkrachtige burgers bracht de industrialisering rijkdom. Maar het grootste deel van de bevolking werd in de eerste helft van de 19e eeuw geconfronteerd met structurele verarming. De doorbraak van het industrieel kapitalisme en de urbanisering maakten de rijken rijker en de armen armer.⁶ De Europese plattelandscrisis in de jaren 1840 versterkte het armoedeprobleem. Het aantal behoeftigen dat afhankelijk werd van de openbare onderstand, nam exponentieel toe.⁷ Volgens de katholieken was de armoede het resultaat van een door God gewilde sociale orde. Bijgevolg maakte de wederzijdse afhankelijkheid tussen rijken en armen, vertaald in openbare onderstand en filantropie, integraal deel uit van de katholieke levensbeschouwing. Vanuit de gedachte 'wiens brood men eet, diens woord men spreekt', waakten de katholieken met zorg over hun overwicht in de armenzorg.⁸ Daartegenover stonden de conservatieve liberalen die hamerden op het individuele verantwoordelijkheidsgevoel. In hun visie was armoede een individueel probleem en was ze de schuld van de arbeider zelf, die te lui was en niet genoeg wilskracht toonde om zijn persoonlijke situatie te verbeteren. De liberalen waren meestal afkerig van de traditionele liefdadigheid omdat die te veel in handen was van de Kerk.⁹ In de praktijk vertoonde het antiklerikale alternatief dat zij voorschreven echter opvallend veel parallellen met de katholieke caritas.

Zo deelde de Gentse liefdadige en liberale vereniging Zonder Naam niet Zonder Hert geregeld brood uit aan de armen.¹⁰ En in 1863, toen de katoencrisis Gent hard trof, gaf de vereniging gratis kledij aan de 'duizend der armste leerlingen van de stad'.¹¹ Via deze bedelingen wilde ze niet zozeer de arbeiders emanciperen, maar eerder de katholieke concurrentie breken.¹²

De oprichting van de Gentsche Volksbank vier jaar later, op 1 januari 1867, moet in een ander licht worden gezien. De visie van deze liberale initiatiefnemers week enigszins af van hun conservatieve partijgenoten. Het idee om een kredietcoöperatie op te richten, ontstond bij de bestuursleden van het liberale Van Crombrugge's Genootschap. Het doel van deze socioculturele vereniging was om haar leden, voornamelijk leerlingen uit de lagere gemeentescholen van Gent, 'te beschaven en te verlichten'.¹³ Daarnaast bood ze financiële steun aan kansarme maar 'ijverige en uitmuntende leerlingen' die wilden voortstuderen en verleende ze hulp aan leden die werden getroffen door een ramp of ongeluk.¹⁴ Het oprichten van een volksbank paste perfect binnen de ontplooiingsgedachte die deze Gentse vereniging onderschreef. Aan de hand van statistieken en extensieve lijsten van behoeftigen toonden de initiatiefnemers aan dat de traditionele liefdadigheid armoede en financiële afhankelijkheid in de hand werkte.¹⁵ Volgens hen waren niet de arbeiders of een goddelijke orde verantwoordelijk voor de structurele armoede, maar wel de traditionele instellingen en maatschappelijke aberraties. Niet iedereen kreeg bij de geboorte gelijke kansen.¹⁶

De Gentsche Volksbank werd dus niet gedreven door liefdadigheid. Met haar boodschap van spaarzaamheid, zelfredzaamheid en toekomstgericht denken stond ze zelfs lijnrecht tegenover de traditionele filantropie. De kersverse voorzitter van de Gent-

sche Volksbank, Gustave Rolin-Jaequemyns (1835-1902), schreef in het oprichtingsjaar een bundel met voordrachten over de grondwet.¹⁷ Daarin haalde hij snoeihard uit naar de traditionele liefdadigheid: 'De weldadigheid is geen geneesmiddel tegen de bestaande onheilen maar een aanmoediging der armoede en een premie voor de luiheid'.¹⁸ Vooruitziend en gewapend met een spaarboekje zouden de arbeiders zichzelf kunnen beschermen tegen armoede, ouderdom en ziekte. Naast de materiële verbetering zou de coöperatie ook een leerschool bieden waar het besef van eigenwaarde werd versterkt, de spaarzaamheid werd bevorderd en (vak)kennis werd aangekweekt. De volksbanken zouden de arbeiders ook beschermen tegen temporele verleidingen. Ze zouden het verzamelde kapitaal in omloop brengen zodat het vermogen van de arbeiders via de interesten stelselmatig zou groeien. Bovendien ging er van de volksbanken een moraliserende kracht uit: door het eigendomsgevoel te bevorderen, zouden de arbeiders worden geïncorporeerd in de kapitalistische maatschappij. Idealiter zou de sparende arbeider na verloop van tijd een eigen kleine onderneming kunnen opstarten of een eigen huis kunnen kopen.¹⁹ Kortom, de coöperatie zou de arbeiders de nodige wapens geven om mee te strijden 'in het veld der vrije concurrentie'.²⁰

Een jonge Luikenaar in de voetsporen van de Duitse 'vader der volksbanken'

De Gentse volksbank was de 'eerst-geborene der Vlaamse volksbanken', maar in België had Rolin-Jaequemyns niet de primeur.²¹ Drie jaar eerder, op 1 juni 1864, had burgerlijk ingenieur Victor Léon d'Andrimont (1836-1905) de allereerste volksbank in België gesticht: de Banque populaire de Liège. De Luikenaar was op dat moment slechts

28 jaar en liet zich meteen aanstellen als voorzitter van de instelling. d'Andrimont kwam uit een milieu van liberale ondernemers.²² Zijn vader was medestichter van het bedrijf Les Charbonnages du Hasard, een steenkoolmijn die ook sociale faciliteiten voor haar arbeiders uitbouwde.²³ Sociale bewogenheid dreef Léon d'Andrimont tot zijn initiatief. Hij meende dat ook de arbeiders recht hadden op een eigen bank. De sociale maatregelen die de overheid en de fabrieksbazen in de jaren 1840 en 1850 hadden genomen, straalden te veel liefdadigheid uit.²⁴ Volgens d'Andrimont konden alleen coöperatieve verenigingen, die vertrokken van de arbeiders, hen redden en de sociale kwestie oplossen. Dergelijke samenwerkende verenigingen gingen uit van het zelfhulp principe. De Luikse volksbank kreeg in eigen land vrij snel navolging.

De tweede Belgische volksbank werd in april 1865 gesticht in Hoei, een maand later volgde de industriestad Verviers.²⁵ Op 1 juni 1865 zag de Brusselse Union du Crédit populaire het licht.²⁶

De initiatiefnemers van de eerste kredietstellingen in Wallonië lieten zich inspireren door de Duitse 'vader der volksbanken': Hermann Schulze (1808-1883).²⁷ d'Andrimont was er zelfs van overtuigd dat het project in Luik enkel kon slagen als het zo strikt mogelijk de door Schulze-Delitzsch uitgestippelde weg zou volgen.²⁸ Het zal dus niet verbazen dat de Luikse bank veel gelijkenissen vertoonde met het Duitse coöperatieve volksbankmodel. De Banque populaire de Liège fungeerde tegelijkertijd als spaarkas en als maatschappij die leningen verstrekke aan haar leden-coöperanten.²⁹ Het reglement, de oprichtingsakte en de

Nieuwjaarskaart van de Gentse liberale vereniging Zonder Naam niet Zonder Hert voor de leden-mecenassen, 1882. Op de voorgrond enkele symbolen van kennis: lineaal, passer, winkelhaak, boek, wereldbol en schrijfgereef. Op de achtergrond het beeld van de jongensschool in de Gentse Spanjaardenwijk die de vereniging financierde en die haar naam droeg. (Liberaal Archief, Gent)

statuten van de Luikse volksbank waren bijna letterlijke kopieën van die van haar Duitse voorganger.³⁰ d'Andrimont vroeg Schulze zelfs om erevoorzitter te worden, een protocollaire functie die de Duitser met genoegen aanvaardde.³¹

d'Andrimont was zeker niet de enige Belg die het project van Schulze een warm hart toedroeg. Al in 1861 schreef de Brusselse ambtenaar Auguste Visschers (1804-1874) in een overzicht van de buitenlandse spaar-modellen met veel lof over de Duitse volkskredietbanken. Met hun emancipatorisch zelfhulpprincipe, de *Selbsthilfe*, waren deze instellingen volgens hem de beste manier om armoede te bestrijden. De volksbanken zouden het wantrouwen bij de arbeiders tegen de kapitalistische economie kunnen wegnemen en boden een goed alternatief voor de paternalistische spaarkassen van privébanken of fabrieksbazen.³²

Maar wie was nu die 19e-eeuwse Duitser wiens volkskredietbank een internationale reputatie genoot? In 1850 richtte vrede-rechter Hermann Schulze in zijn geboorteplaats Delitzsch, een klein en arm dorp in de Pruisische provincie Silezië, de eerste coöperatieve voorschotbank op. Na een moeilijke start bleek het project snel zeer succesvol.³³ Het verhaal, dat op internationale congressen en bijeenkomsten veelvuldig werd geciteerd, wil dat het verpauperde plaatsje dankzij de volksbank van Schulze tot bloei kwam. De nieuwe spaarinstelling gaf een voorschot, een soort microkrediet, aan de lokale middenstanders die met deze extra financiële middelen nieuwe materialen en machines aankochten waardoor hun productiviteit zienderogen toenam.³⁴ Ook de Nederlandse liberaal Hendrik Goeman Borgesius (1847-1917), die omschreven wordt als vader van de Nederlandse verzorgingsstaat, was een voorstander van de samenwerkende genootschappen.³⁵ Over Delitzsch rapporteerde hij in 1872:

‘Zoo arm als het stadje vroeger was, zoo welvarend is het thans, en de burgers zijn trotsch op hun bank die hen in de gelegenheid heeft gesteld hun toestand te verbeteren’.³⁶

Op zeer korte termijn bouwde Hermann Schulze een gigantisch netwerk van coöperatieve kredietbanken uit.³⁷ Om de vele lokale initiatieven in Duitsland te kunnen coördineren, werd in 1857 tijdens het internationaal weldadigheidscongres in Frankfurt besloten dat alle afgevaardigden van de Duitse volksbanken jaarlijks bijeen moesten komen.³⁸ Daarop kwam een bont gezelschap van afgevaardigden van 111 lokale verenigingen in 1859 samen in Weimar op de eerste algemene vergadering van de Bond der Duitse coöperatieve verenigingen. Dit verbond wilde de lokale krachten bundelen, de onderlinge banden versterken en informatie uitwis-

Gustave Rolin-Jaequemyns, voorzitter van de Gentsche Volksbank. (Liberaal Archief, Gent)

Hermann Schulze,
de Duitse 'vader der
volksbanken', 1863.
(bron: zie p. 24)

selen. Tijdens de eerste vergadering werd meteen een centraal bureau opgericht dat de overkoepelende activiteiten moest controleren en sturen. Niemand minder dan Hermann Schulze werd verkozen tot voorzitter, een uitdagende en tijdrovende functie waarvoor hij een professioneel loon kreeg. Het centraal bureau stond de leden bij met informatie en advies over de statuten, het gaf raad aan nieuwkomers die een kredietbank wilden stichten en het trad op als bemiddelaar bij conflicten. De Duitse bond gaf ook een informatieblad uit, *Blätter für Genossenschaftswesen*, met aanbevelingen en argumenten om 'de uitbreiding en

de vervolmaking van de coöperatieven te bevorderen'. Het centrale comité nam zijn taak om het coöperatieve ideaal te verspreiden erg serieus. En met succes. In de jaren 1860 nam het aantal Duitse coöperatieve kredietverenigingen exponentieel toe. Terwijl er in 1862 slechts 130 Duitse volkskredietbanken waren, stelde Schulze drie jaar later vast dat er al 961 coöperatieve kredietverenigingen waren gesticht volgens zijn model. Schulze, die parlamentslid was voor de progressieve vleugel in Berlijn, streefde ook naar een wettelijke erkenning van zijn spaarmodel. Maar deze campagne verliep moeizamer: 'Een harde strijd heeft

hij [Schulze] moeten strijden om dat [de wettelijke erkenning] te bereiken. Iemand met gewone wilskracht zou moedeloos zijn geworden. Maar Schulze volhardde in de overtuiging dat de wil van het volk, dat aan zijne zijde stond, uiteindelijk de oppositie van Regeering en Volksvertegenwoordigers zou breken'.³⁹ Schulze trok aan het langste eind. In maart 1867 werd een wet gestemd waardoor de kredietinstellingen in Duitsland rechtspersoonlijkheid kregen.

Hermann Schulze was niet alleen in eigen land een actieve pleitbezorger, hij nam ook deel aan internationale congressen waar hij zijn ideeën en zijn boekje *De la création et de l'organisation de banques populaires* (1855) verspreidde. Zijn actieve propaganda wierp vruchten af: stilaan werd de coöperatieve gedachte in Europa zeer populair.⁴⁰ De meerderheid van de liberale economen die in 1848 nog vijandig stonden tegenover coöperatieve kredietverenigingen, draaide in de tweede helft van de 19e eeuw bij. Ze oordeelden zelfs dat de bankinstellingen van Schulze 'excellent en zeer achtenswaardig' waren. Grote Franse economische denkers zoals Henri Baudrillart (1821-1892), Louis Wolowski (1810-1876) en Ignatz Horn (1818-1881) verkondigden in hun geschriften en lezingen dat coöperaties konden worden ingezet als middel tegen de fouten en de gevaren van het socialisme.⁴¹ Meer nog, ze schreven dat de samenwerkende verenigingen die in de jaren 1860 werden opgericht ondanks de parallellen niets te maken hadden met vroegere 'schrikwekkende bewegingen' die gebaseerd waren op de als links geklasseerde doctrines van utopische socialisten zoals Claude Henri de Saint-Simon (1760-1825) en Charles Fourier (1772-1837). De volksbanken situeerden zich binnen de liberale, utilitaristische ideologie. Luikenaar d'Andrimont verwees zelfs naar de Britse econoom en filosoof John Stuart Mill (1806-1873) om

de functionaliteit van de volksbanken te illustreren: 'Ik geloof dat zij [de volksbanken] het volk zullen hervormen en dat het volk dan op zijne beurt de samenleving zelf zal verbeteren [...]. De volksbanken zijn voor den werkmán [...] scholen van geestesontwikkeling en brengen langs deze zijde wel niet het minst bij tot verhooging van het peil der maatschappelijke beschaving'.⁴² Via de volksbanken wilde d'Andrimont de arbeiders op een begrijpelijke manier tonen dat ze door hard werk en spaarzin hun lot in eigen handen konden nemen. En daarmee, zo schreef de Luikse initiatiefnemer, zouden de 'lagere' klassen onvermijdelijk 'hogere' klassen worden. De arbeider zou kapitaalkrachtiger worden en zélf zijn leef- en woonsituatie kunnen verbeteren!⁴³

... en in Gent?

Van 14 tot 19 mei 1863 werd in Gent het derde internationale congres van de Association internationale pour le progrès des sciences sociales (APSS) georganiseerd. Tijdens een discussie over de resultaten en de voordelen van de verschillende soorten coöperaties in Duitsland en Engeland voerde Ignatz Horn het hoge woord. Horn, een liberaal econoom, publicist en vrijmetseelaar uit Boedapest leefde in ballingschap in Frankrijk.⁴⁴ Rolin-Jaequemyns zat het debat voor.⁴⁵ Onder meer de manier waarop samenwerkende verenigingen moesten worden gesticht, was voer voor discussie. Horn was een absolute voorstander van totale staatsonthouding. Tijdens het debat bracht hij meermaals hommage aan de coöperatieve verenigingen van Schulze-Delitzsch die volgens hem perfect bij dat non-interventionisme aansloten. Hij benadrukte dat de toenmalige spaarmechanismen te veel focusten op kapitaalkrachtige personen en hij pleitte ervoor om ook de grote massa arbeiders via samenwerkende verenigin-

gen toegang te geven tot krediet. Volgens Horn zou het proletariaat via de integrale toepassing van het coöperatieve principe uitsterven. 'Iedereen kapitalist!', luidde zijn toekomstideaal. Rolin-Jaequemyns had interesse in het model van Schulze-Delitzsch, maar stelde zich eerder gematigd op over de totale staatsonthouding. Volgens hem had het Belgische staatsinterventionisme een aantal tastbare voordelen opgeleverd. De kleine provinciesteden waren bijvoorbeeld dankzij de met staats hulp gerealiseerde spoorwegen en wegeninfrastructuur aangesloten op 'het Europese netwerk'.⁴⁶ Toch was Rolin-Jaequemyns geen voorstander van een overdadig interventionisme. Om het met zijn woorden te zeggen: 'Staats hulp zonder meer, is in de grond niets anders dan een gedwongen aalmoes'.⁴⁷

Na deze ontmoeting tijdens het internationale APSS-congres nodigde Rolin-Jaequemyns Horn persoonlijk uit om op 13 maart 1866 in de Gentse Société Littéraire de voordelen van een kredietcoöperatie uit de doeken te doen. Die avond schortte Rolin-Jaequemyns het programma van het Van Crombrugge's Genootschap op en werden de leden aangemoedigd om de lezing bij te wonen.⁴⁸ Toen Horn de initiatieven van Schulze-Delitzsch besprak, waren twee vooruitstrevende Gentse liberalen – Paul Voituron (1824-1891) en Constant Leirens (1813-1886) – meteen verkocht.⁴⁹ Ze besloten om een coöperatief propagandablade op te richten. In de zomer van 1866 zag *Le Travail-Organen internationale des intérêts de la classe laborieuse/Revue du mouvement coopératif* het licht. Aanvankelijk werd dit internationale maandblad geschreven in samenwerking met de Parijse redacteur Léon Walras (1834-1910). Maar al snel bleek dat de drie heren niet op dezelfde golflengte zaten.⁵⁰ Walras had moeite met de radicale, 'egalitaristische' visie van Voituron en Leirens. In 1867 kwam het na amper

drie nummers tot een breuk en gingen Voituron en Leirens solo met hun *Le Travailleur Associé/Propagateur international des doctrines coopératives*.⁵¹ Het doel van dit maandblad bleef ongewijzigd: zoveel mogelijk informatie verzamelen over buitenlandse coöperatieve verenigingen om dergelijke instellingen in België te promoten. Naast Voituron en Leirens zette ook de Vlaamse schrijfster Virginie Loveling (1836-1923) zich ervoor in. Zij verzorgde de vertalingen uit het Engels en het Duits.⁵² In het tweede nummer van *Le Travail* konden de lezers een door Loveling vertaalde brief van een Engelse arbeider lezen. Die preeste vol enthousiasme de coöperaties en het zelfhulp principe aan: 'Het is iets nieuws om in de geschiedenis van de arbeid te zien dat arbeiders ook kapitalisten worden. Het is een nieuwe weg die zich voor onze ogen opent, met een betere en mooiere horizon voor de toekomst. Vroeger werd vooral gesproken over het socialisme, over vrijhandel, over modelgemeenschappen [...] maar al deze briljante plannen en al deze dromen hebben enkel tot een bankroet en tot een desillusie geleid [...] En inderdaad, het is niet van de grote sprekers en van de lange toespraken dat de arbeider echte hulp kan verwachten. Het beste wat de arbeider tot nog toe nog nooit heeft gedaan is zichzelf helpen. Dat is het grote geheim voor een realistische vooruitgang van de arbeidersklasse'.⁵³

Het propagandablade van Leirens en Voituron nam ook artikelen op waarin de werking van de eerste Belgische volksbanken van Luik, Hoei en Verviers onder de loep werd genomen. Bij de lancering van de plannen voor een gelijkaardig initiatief in Gent in augustus 1866 was *Le Travail* laaiend enthousiast.⁵⁴ Toen in januari 1867 de volksbank in werking trad, werden de doelstellingen opgenomen in het eerste nummer van *Le Travailleur Associé*.⁵⁵ De leden van

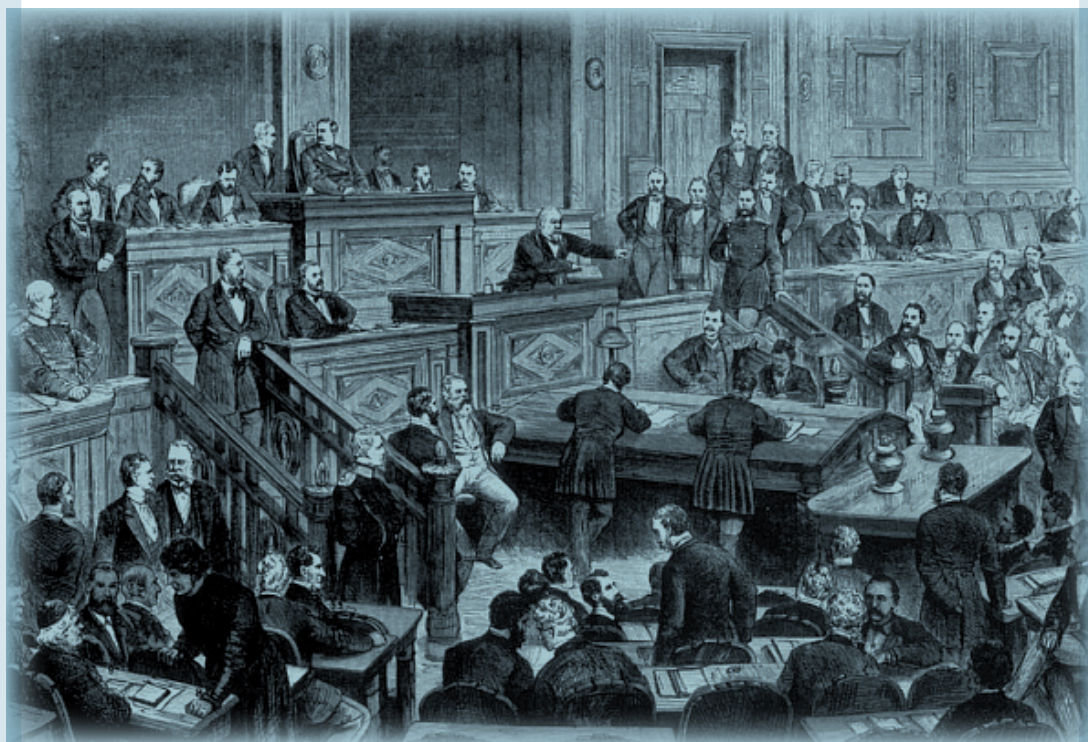
de volksbank konden een voorschot krijgen, op voorwaarde dat ze hun solvabiliteit konden bewijzen.⁵⁶ Deze leningen konden de leden helpen in verschillende situaties: handelaars of ambachtslieden konden hun leveranciers direct betalen en zo hoge interesten vermijden, en 'huisvaders' konden het geld bijvoorbeeld gebruiken om hun kinderen langer naar school te laten gaan. De Gentse volksbank hield zich niet alleen met leningen bezig, maar wilde ook 'onnuttige verkwistingen' tegengaan en haar leden motiveren om te sparen: wie geld op de bank stortte, kon rekenen op een jaarlijkse interest van 4 procent.⁵⁷ Het liberale dagblad *Het Volksbelang* rapporteerde dat 'de grondslagen waarop de Gentse bank rusten, geheel en al overeen stemden met die welke Schulze-Delitzsch in zijne schrif-

ten aanbeveelt'. Net zoals in Luik vroegen de Gentenaars aan Schulze-Delitzsch om erevoorzitter te worden. Ze kregen een positief bericht uit Berlijn. Schulze-Delitzsch was verheugd met het Gentse initiatief, dat hij 'een nieuwe schakel aan de solidariteit der belangen' noemde en 'een nieuwe waarborg van de vreedzame oplossing der groote wereld- en maatschappelijke vraagpunten die ons tijdstip beroeren'. De Duitser aanvaardde dan ook met genoegen de aangeboden positie.⁵⁸

Gedreven leden, moeilijke start

Maar hoe succesvol was dit Gentse initiatief en wie participeerde in dit project? Toen in december in het Van Crombrugge's Genootschap plannen werden gemaakt om een

Hermann Schulze geeft een speech in het Duitse parlement. Schulze streed een harde strijd voor de wettelijke erkenning van zijn spaarmodel en trok uiteindelijk aan het langste eind. (In: *Die Gartenlaube*, (1874)18, pp. 294-295)

Gentse volksbank op te richten, kende het project 59 leden-intekenaars die elk een som van 200 Belgische frank injecteerden. De bank ging dus aan de slag met een startkapitaal van 11.800 Belgische frank. De meeste subscribers waren ambachtslui, kleine middenstanders en kleine industriëlen en slechts in mindere mate arbeiders.⁵⁹ Het bestuur van de volksbank werd haast exclusief gerekruteerd uit de Gentse *petite bourgeoisie*. Velen van hen waren ook lid van La Liberté, de vooruitstrevende Gentse loge.⁶⁰ Deze vrijzinnige affiniteit blijkt ook uit het feit dat La Liberté vanaf 1867 jaarlijks 600 frank in de vorm van spaarboekjes uitreikte aan de meest verdienstelijke leerlingen van de Gentse stadsscholen. Het doel van de loge was duidelijk: ze wilde de vlijt en de spaarzaamheid bij de leerlingen aanmoedigen.⁶¹ Fabrikant Edouard Millord en advocaat Edmond Willequet, twee prominente leden van La Liberté, werden benoemd tot ondervoorzitters van de Gentse volksbank.⁶² En Gustave Rolin-Jaequemyns kreeg de positie van voorzitter aangeboden. Al snel werd ook hij ingewijd bij La Liberté.⁶³ Buiten de gerant en de kassier werden deze mannen niet betaald voor hun activiteiten bij de Gentse volksbank.⁶⁴ Ze namen de bestuursfuncties dus op vanuit een soort idealisme. Al mogen we niet vergeten dat de leden van de Gentse volksbank ook recht hadden op een deel van de maatschappelijke winsten.⁶⁵ Dat het niet altijd evident was om voldoende energie op te brengen voor dergelijke onbezoldigde mandaten, blijkt onder andere uit de correspondentie van Rolin-Jaequemyns. Een jaar na de oprichting begon de Gentse liberaal te schrijven aan een brochure over het coöperatieve project en over de noodzaak van wettelijke erkenning van dergelijke verenigingen. Maar door zijn drukke agenda slaagde hij er maar niet in om zijn studie *Le projet de loi sur les sociétés coopératives* af te ronden.

De Vlaamse schrijfster Virginia Loveling zette zich ook in voor de oprichting van een coöperatieve kredietbank. (Letterenhuis, Antwerpen)

Ondanks het optimisme en de gedrevenheid van de bestuursleden kende de Gentse volksbank een moeilijke start. Na het eerste kwartaal, in april 1867, werd er nog geen winst opgetekend. Toch maakte het bestuur zich geen grote zorgen: 'Er is geen voorbeeld van een versch geplante boom die vruchten gaf eer dat hij wortels geschoten had. Er is geen voorbeeld van eene financieele onderneming die, na zoo korten tijd bestaans, winsten deed, en dit om de eenvoudige reden dat de algemene kosten, namelijk huur van lokaal en bezoldiging van beambten, hoe redelijk ook, gerekend zijn in evenredigheid met eenen cijfer van zaken dien het even zoo onmogelijk is van den beginne te bereiken, als het later gemakkelijk wordt.'⁶⁶ Na één jaar waren de initiatiefnemers nog steeds overtuigd van de maatschappelijke meerwaarde en de

slaagkansen: 'De gunstige uitslagen welke deze edele onderneming bekronen, doet ons de hoop voeden de instelling der spaarbanken zich over ons land te zien uitbreiden op een zoo groote schaal als zij het in Duitschland reeds is, en door haar de plaag van het pauperisme, die reeds vroeger zoo wreed heeft aangetast, immer verdreven te zien. Het doet zoo goed op eigen middel te mogen rekenen, en het stuk gewonnen brood smaakt droog beter nog dan het gebedelde met boter op'.⁶⁷

Ondanks de moeilijke start werden de Gentse volksbank en haar voorzitter een aanspreekpunt voor iedereen die een coöperatieve kredietvereniging wilde stichten.⁶⁸ Het Gentse initiatief kende wel enige navolging, maar ook die bleek geen overdonderend succes. In 1868 werd in Doornik een volksbank opgericht, in 1869 volgden Sint-Niklaas en Namen, en in 1871 Charleroi.⁶⁹ De Waalse initiatieven lieten zich overigens eerder inspireren door het Luikse voorbeeld van d'Andrimont. Maar Rolin-Jaequemyns stond klaar om inlichtingen te geven aan iedereen die 'de handen aan 't werk wilt slaan'.⁷⁰ Toen Louis Delisse, garant van de volksbank van Namen, in 1874 in Brugge een aantal voordrachten over coöperaties hield, wilde een aantal jonge enthousiastelingen meteen een gelijkaardige volksbank oprichten in Brugge. Omdat Delisse de Naamse statuten in het Frans voorstelde, vroegen de Bruggelingen de in het Vlaams geschreven statuten van de Gentse volksbank aan Rolin-Jaequemyns.⁷¹ Ook toen er in december 1876 plannen waren om in Turnhout een volksbank te stichten, werd Rolin-Jaequemyns gecontacteerd. Hij stuurde een enthousiaste brief aan de initiatiefnemer, de Turnhoutse industrieel Frans Vander Heyden en gaf een aantal nuttige tips: de Turnhoutse volksbank moest een echte financiële instelling worden en geen liefdadig project of een manier om re-

clame te maken voor de Liberale Partij. Ook over de statuten van de nieuwe volksbank van Turnhout maakte hij een aantal opmerkingen. De mogelijkheid van elk lid om zich in te schrijven 'voor zoveel aandelen als hij zelf zou willen' vond Rolin-Jaequemyns in tegenstrijd met het karakter en het doel van een volksbank. Rolin-Jaequemyns was immers voorstander van de 'volkomen solidariteit' en het 'één-man-éénstemprincipe'. De Turnhoutse volksbank stelde Rolin-Jaequemyns voor om deel uit te maken van het voorlopig bestuur. Na wat aandringen aanvaardde hij het voorlopig mandaat en schreef hij zich in voor twee aandelen. Toen het bestuur definitief vorm kreeg, vroeg Rolin-Jaequemyns zijn ontslag. Hij woonde te ver en kon daardoor niet aanwezig zijn op de vergaderingen. Bovendien meende hij dat het voor de volksbank van Turnhout veel interessanter was om arbeiders uit de stad in het bestuur op te nemen.⁷²

De moeilijke weg naar wettelijke erkenning

In 1868 was in België, net zoals in Duitsland, een overkoepelende organisatie gesticht om het werk van de volksbanken te coördineren. Drijvende kracht achter dit project was Léon d'Andrimont die zich ook tot voorzitter katapulteerde. In 1869 wees Gustave Rolin-Jaequemyns er tijdens het federatiecongres verontrust op dat de Belgische volksbanken, anders dan die in Duitsland, Engeland en Frankrijk⁷³, nog niet wettelijk werden beschermd, zoals hij ook schreef in zijn brochure *Projet de loi sur les sociétés coopératives*.⁷⁴ Daar moest dringend verandering in komen, zo vond Rolin-Jaequemyns, want zonder wettelijke bescherming waren de Belgische samenwerkende verenigingen bijzonder kwetsbaar. Rolin-Jaequemyns bepleitte vurig dat de liberale regering haar verantwoordelijk-

heid zou opnemen. Zijn oproep kreeg gehoor. Op 15 februari 1870 werd in de Kamer van Volksvertegenwoordigers een liberaal wetsontwerp ingediend om het statuut van de coöperatieve verenigingen te regelen. Het voorstel werd goedgekeurd op 6 april 1870.⁷⁵ Maar nog voor het voorstel kon worden omgezet in een wet, verloren de liberalen hun meerderheid. De katholieken, die vanaf juni 1870 de touwtjes in handen hadden, meenden dat de wet geen voorrang had. Het voorstel stond nog wel op de agenda van de Kamer, maar het was onduidelijk wanneer het zou worden bekrachtigd. De Luikse volksbankvoorzitter d'Andrimont beklagde zich openlijk over de politieke tweestrijd in België die maatschappelijk waardevolle projecten kelderde. Hij riep op tot pragmatisme om de arbeidersmassa te helpen: 'Komaan, heren aan de macht, ga aan het werk! Het gaat hier niet over een klerikale zaak, noch om een liberale of een radicale zaak. Het gaat hier om het belang van het volk – ook wel de arbeiders genoemd – die voor een zeer groot deel hebben bijgedragen aan de welvaart in België'.⁷⁶ Uiteindelijk duurde het nog tot 18 mei 1873 vooraleer het wetsontwerp geratificeerd werd en de coöperaties effectief een wettelijk kader kregen.⁷⁷ Vanaf dat moment werden samenwerkende verenigingen erkend als handelsmaatschappijen met een winstgevend doel. Ook de beperkte of onbeperkte solidaire verantwoordelijkheid van de aandeelhouders werd in de wettekst ingeschreven.⁷⁸ Maar de wet zorgde nog steeds voor behoorlijk wat verwarring en vertwijfeling, zelfs onder de bestuurders van de volksbanken. Rolin-Jaequemyns meende dat er sprake was van een lacune. Meer nog, artikel 145 was onduidelijk en voor interpretatie vatbaar. Was een coöperatieve vereniging een handelsvennootschap met een commercieel doel of niet? In de toenmalige wetgeving, zo

argumenteerde hij, waren de coöperatieve verenigingen een anomalie. Opnieuw verwees hij naar de Duitse wetgeving die veel specifiekere en, volgens hem, ook beter was. Daar bestonden er wetten die uitsluitend van toepassing waren op coöperaties en gold de volkomen verantwoordelijkheid of solidariteit van ieder lid. Kortom, de Duitse coöperaties werkten steevast volgens het één-man-één-stemprincipe, waardoor elke coöperant evenveel beslissingsrecht had.⁷⁹ In België daarentegen werd de verantwoordelijkheid geregeld in een aantal vage artikelen die een flauw afkooksel waren van de wet op de handelsvennootschappen. De grootste aandeelhouders hadden meer beslissingsrecht, de kleine aandeelhouders hadden de facto niet veel in de pap te brokken. In de praktijk betekende dit dat de arbeiders-coöperanten zonder de steun van de grote geldschieters niets konden forceren. Over deze kwesties, over de voor- en nadelen van de beperkte solidariteit en over de vraag van de verantwoordelijkheid van de leden, werd er ook tijdens de algemene vergaderingen van de Federatie van Belgische Volksbanken gereflecteerd.⁸⁰

De Gentsche Volksbank, een mager succes

Ook in de jaren 1870 zette de Gentse volksbank geen reuzenstappen. Toch was het bestuur ervan overtuigd dat ze 'geen oogenblik ophielden vooruit te gaan'.⁸¹ Het aantal leden was na vier jaar verviervoudigd en het kapitaal was aanzienlijk toegenomen.⁸² Het bedrag van de gedeponeerde fondsen nam toe, waardoor duidelijk werd dat de volksbank ook als volksspaarkas opereerde. Sparen bij de volksbank had een aantal ongeziene voordelen, aldus de leden. Zo werd het gestorte spaargeld nuttig gebruikt door andere arbeiders, in tegenstelling tot het geld dat werd gestort bij de staatsspaar-

kassen of bij de spaarkassen van de grote financiële instellingen en dat vooral voor commerciële doelen werd gebruikt.⁸³ Bij de volksbank werd kapitaal dus dóór het volk gespaard vóór het volk. Er waren slechtere manieren van geld lenen, zo schreef *Het Volksbelang*: 'De lage bloedzuigers die uit deze moeilijkheid partij trekken om hem woekerrenten af te persen, de onbarmhertige hulp van den zoogenaamde berg van barmhertigheid, of te wel zijne veronderende pogingen om van den eenen den anderen goedgehartigen man eene leening niet als handelszaak, maar als eene almoes te verkrijgen. Bij ons [Gentse volksbank] integendeel zal die huisvader, indien hij lid der volksbank is, en gekend als een werkzaam, bekwaam, ordentelijk mensch (zie art. 32 der statuten) een krediet genieten van het dubbel der gestorte som, en meer nog indien andere leden of personen, die hem bijzonder kennen zouden, hun krediet bij het zijne vereenigen willen'.⁸⁴

Maar de optimistische woorden en het enthousiasme van de Gentse initiatiefnemers strookten niet helemaal met de realiteit. Het bestuur van de Gentse volksbank leverde veel inspanningen, maar die rendeerden nauwelijks. In 1873, tijdens het derde congres van de Federatie van Belgische Volksbanken in Gent bleek dat de Gentse volksbank een opvallende achterstand had opgelopen in vergelijking met haar Waalse zusterinstellingen. De volksbank van Luik telde 1800 leden, die van Namen 1300 leden, in Gent waren dat er amper 250.⁸⁵

De volksbanken in Gent en Namen waren de enige twee Belgische volksbanken die de volkomen solidariteit toepasten. De tegenstanders van dit centrale uitgangspunt legden de oorzaak van het magere succes van de Gentse volksbank hierbij. Maar er waren ook andere oorzaken die het lage ledenaantal in Gent verklaarden. *Het Volksbelang* suggereerde dat de Gentse

arbeiderspopulatie vooral bestond uit fabrieksarbeiders die volledig afhankelijk waren van hun werkgever, die geen frank overhielden van hun loon en die bijgevolg moeilijk konden instappen in een financieel project als een volksbank. In de Waalse steden lag het aandeel van ambachtslieden hoger.⁸⁶

Lenen bij de Gentse volksbank bleek dus niet voor elke arbeider even nuttig. Het waren eerder bedienden, koophandelaars en ambachtslieden, zoals mechaniekers, meubelmakers, kleermakers, schrijnwerkers, schilders en schoenmakers, die de weg naar de volksbank vonden.⁸⁷ De instelling leende dus vooral geld aan een klasse tussen de bourgeoisie en de arbeiders.⁸⁸ 'Was de Gentse volksbank dan niet eerder een anonieme vereniging dan een coöperatie?', vroegen sommigen zich af.⁸⁹ De bestuursleden erkenden dat hun bank 'bij de volksklas en bij de eigentlijke werkerstand, fabriekwerkers, arbeiders' niet of te weinig bekend was.⁹⁰ Ondanks verwoede pogingen rapporteerde *Het Volksbelang* in 1876 opnieuw: 'Een deel der bevolking schijnt ons doel of niet begrepen of niet gansch gewaardeerd te hebben. Eigentlijke werklieden, fabrieksarbeiders of daglooners bezitten wij weinig in ons midden, zelfs niet, hetgene natuurlijk het meest van hun te verwachten was, als spaarders. In eene stad gelijk Gent zouden de leden der volksbank niet bij honderden, maar bij duizenden moeten tellen. Het ware te lang hier de oorzaken dier gedeeltelijke onverschilligheid op te sommen. Voorzeker is er veel bij aan onwetendheid of vooroordeel te wijten, misschien ook aan verkeerde en hatelijke stelsels die, door valsche volksvrienden verspreid, maar al te licht eenen weerklank in verbitterde harten en verblinde geesten vinden'.⁹¹

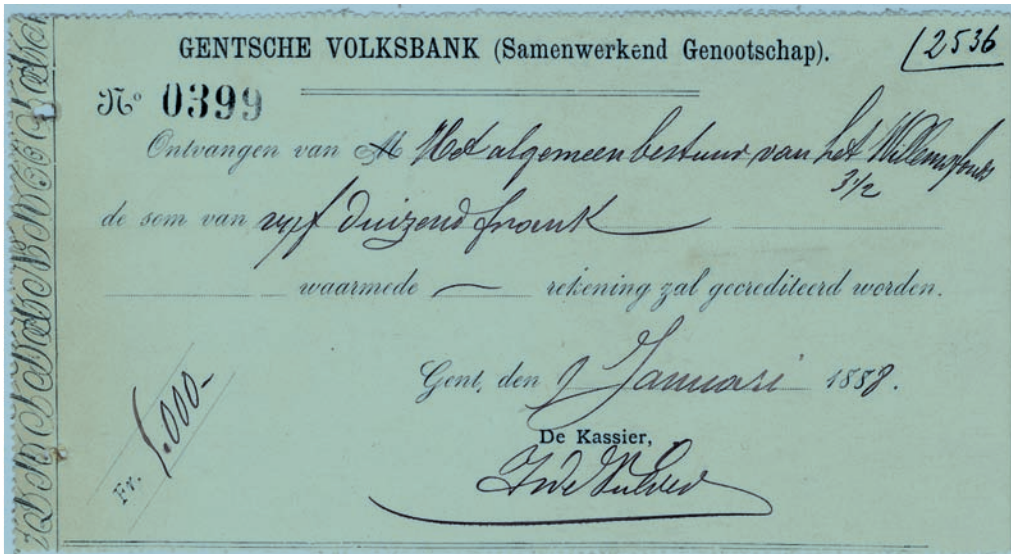

Door schade en schande wordt men wijs

In 1876 kreeg de Gentse volksbank ook nog eens af te rekenen met een schandaal. A. Van der Gucht, de gerant van de bank, had fraude gepleegd voor een bedrag van 6 à 7000 Belgische frank.⁹² Aanvankelijk trachtte het bestuur de zaak in de doofpot te stoppen om geen wantrouwen bij de leden te wekken. Maar al snel sprong de katholieke pers op het voorval om de liberale tegenstanders een hak te zetten. *Het Gentse Fondsblad* haalde scherp uit: 'Waarom spreken de Flandre libérale en de Journal de Gand niet van het zeer liberaal gevalletje, dat eene liberale Bank dezer stad fel in nesten steekt? De kas bestolen, honderd familiën in de droefheid gedompeld, twee gezinnen en een geus in 't spel, zeg eens, is dit de moeite niet waard? ... Allo, liberale papieren! vertelt ons iets van dit nieuw staaltje van liberale zedenleer... of zou de dief mogelijk alweer een katholiek zijn! Laat eens hooren!'⁹³

Toen de zaak openbaar werd, probeerde het bestuur van de Gentse volksbank zo snel mogelijk orde op zaken te stellen. P. De Visscher werd in dienst genomen als nieuwe gerant en crisismanager. De man was bijzonder gemotiveerd om het roer bij de volksbank, een instelling die hij zelf omschreef als een project van de 'vrienden van den vooruitgang', in handen te nemen. Hij rapporteerde geregeld aan voorzitter Rolin-Jaequemyns die op dat moment niet in Gent verbleef. De teneur van zijn brieven was telkens positief en optimistisch. Het was ook De Visscher zelf die de fraude had vastgesteld. 'Sedert de vier maanden dat ik [De Visscher] het roer heb in handen genomen, [is] er ongelooflijk sterk gewerkt. De eigentlijke schuld bestaat in de gedurige uitsluiting en weigering door den gérant de portefeuille op te maken, waarvoor ik sedert jaren klaagde, en dan ook de onbegrijpelijke verblindheid van De Brabandere die dagelijks de slechte handelswijze van Van der Gucht onder het oog had, hem altijd geld gaf, en zelfs hielp het te verduiken.

Ontvangstbewijs van het Willemsfonds bij de Gentsche Volksbank, 1888. (Liberaal Archief, Gent)

En mijnheer, zonder mij geenszins te beroemen, durf ik zeggen dat, ware het niet mijne ervarenheid in de comptabiliteit, en de omtrent juiste berekening welke ik over de winst der bank kon maken, het spel had nog lang kunnen duren'.⁹⁴

Dankzij de inspanningen van De Visscher kon de Gentse volksbank het jaar 1876 toch nog met een positieve balans afsluiten. Van der Gucht werd gedwongen om zijn schuldeisers via een afbetalingsplan terug te betalen. Kortom, de schuldeisers konden op hun beide oren slapen.⁹⁵

Deze crisissituatie toonde aan hoe groot het vertrouwen was in voorzitter Rolin-Jaequemyns. Twee jaar later, in juni 1878, werd een heus banket georganiseerd om hem hulde te brengen. Kosten noch moeite werden gespaard om een eerbetoon in kalligrafie neer te pennen en tijdens het banket, dat plaatsvond in het Van Crombrugge's Genootschap, werd Rolin-Jaequemyns toegejuicht als 'waren volksvriend'.

Ook tijdens het jubelfeest in 1891, toen de Gentse volksbank haar 25e verjaardag vierde, werd Rolin-Jaequemyns uitvoerig in de bloemetjes gezet. Van het feestcomitee ontving hij een mooi statieportret. Ondanks het feit dat de man zelf vond dat hij niet genoeg tijd en energie in de Gentse volksbank stak, bewijzen de vele lofbetuigingen aan zijn adres dat de Gentenaars daar anders over dachten.⁹⁶ Dat Rolin-Jaequemyns in zijn discours de oplossing van de sociale kwestie verbond met de democratisering van het stemrecht, was voor een liberaal uit die tijd een progressief idee. Toch stond hij daarin niet alleen. In dezelfde periode schreef François Laurent (1810-1887), een andere Gentse liberaal, een gelijkaardig emancipatorisch effect toe aan het schoolsparen: 'Door te sparen bekomt gij de gelijkheid, waar gij zowel als de patroons, burgers zult zijn en dus gelijk zij in verkiezingen zult mogen meestemmen. Degenen

die sparen worden zedelijke wezens, want zij leren hun gebreken verbeteren en zich te vervolmaken volgens de grote wet van de zedelijke vervolmaking'.⁹⁷ Toch stichtte Rolin-Jaequemyns de Gentsche Volksbank ook als middel tegen het socialisme en het communisme.⁹⁸ Via dit coöperatief project wilde hij de arbeiders moreel en materieel integreren in de burgerlijke maatschappij.⁹⁹ Ook François Laurents inzet voor het schoolsparen sproot voort uit de burgerlijke angst voor de opkomende arbeidersbeweging: 'Vergeet niet rijken, dat de werklieden honderd tegen één zijn. Het Gentse werkvolk is reeds in de straten gekomen en dat kan nog gebeuren'.¹⁰⁰

Gepatroneerde coöperaties ... een contradictio in terminis?

Ondanks de lofbetuigingen van gelijkgestemden aan het adres van Rolin-Jaequemyns kwam er ook kritiek op de liberale coöperaties. Er verschenen boeken met titels als *Illusions des Sociétés Coopératives*, waarin het emancipatorische element van de volksbanken werd ontkracht. Tijdgenoten stelden vast dat de eerste samenwerkende verenigingen in oorsprong misschien kredietcoöperaties waren, maar dat deze verenigingen al snel evolueerden naar commerciële organisaties met maar één doel: het verwerven van zoveel mogelijk winst.¹⁰¹ Vooral de leden van de Internationale Arbeidersvereniging meenden dat de liberale coöperaties schadelijk waren omdat ze de arbeiders verdeelden en het bestaande economische regime handhaafden. De sociaaldemocraat Ferdinand Lassalle (1825-1864), die in 1863 het Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein oprichtte, was een hevige tegenstander van wat hij de 'paternalistische kredietverenigingen' van Schulze noemde.¹⁰² De volksbanken waren niet gericht op de doorsnee arbeider, zo pleitte Lassalle,

maar op een heterogene middenklasse van ambachtslui, kleine winkeliers en industrielen.¹⁰³ In zijn ogen was de coöperatie vooral een middel om de sociale orde te bewaren en veel minder een hefboom voor de morele en intellectuele ontwikkeling van de arbeiders. Waar Schulze-Delitzsch vooral hamerde op het initiatief van de arbeiders zelf en op de beperking van de staatsinterventie, pleitte Lassalle net voor gelijkwaardige verenigingen die volledig werden ondersteund en uitgebouwd door de staat. Ook hedendaagse historici, zoals Hendrik Defoort, argumenteerden dat deze blauwe coöperaties systematisch de pogingen van de arbeiders om zelf coöperaties op te zetten, tegenwerkten.¹⁰⁴

Bovendien bleek de inburgering van het spaaridee geen gemakkelijke oefening. In november 1867 rapporteerde het liberale weekblad *Het Volksbelang*: 'Men zal begrijpen hoe uiterst moeilijk het is, hoe het bijna onmogelijk is het begrip en de gewoonte der spaarzaamheid onder de werklieden te verspreiden: 't is een preeken in de woestijn'.¹⁰⁵ In 1889 waren er zeventien volksbanken in België: in Aalst, Andenne, Antwerpen, Châtelet, Dendermonde, Dinant, Gent, Hoei, Lokeren, Luik, Mechelen, Namen, Roeselare, Ronse, Sint-Niklaas, Thuin, Verviers. Het contrast met Duitsland, waar meer dan tweeduizend kredietcoöperaties actief waren, was groot. De verklaring was eenvoudig: in Duitsland was het aandeel van kleine industrielen, handelaars en ambachtlieden in de steden groter en zij maakten dankbaar gebruik van de kredietcoöperaties. Ook in België profiteerden kleine burgers en ambachtslui van de voordelen van een volksbank, maar zij werden numeriek overschaduwed door de grote getallen arbeiders die geen voordelen zagen in deze instellingen. In België was de arbeidersklasse vooral samengesteld uit fabrieksarbeiders die werkten voor textiel-, steenkool- en ijzermagnaten en die nauwelijks een cent overhielden om opzij te zetten, laat staan dat ze een startkapitaal bezaten om een lening af te sluiten bij een volksbank.¹⁰⁶ Er gaapte een diepe kloof tussen het gepropageerde internationale liberale zelfhulpideaal en de harde realiteit van de Belgische arbeiders. Ondanks de vele aanmoedigingen via brochures, lezingen, congressen en ondanks de inspanningen van figuren als Rolin-Jaequemyns en François Laurent om het spaarmechanisme aan te leren, bleven de successen van de Gentse kredietoperatie al bij al zeer gering. Maar een heel klein percentage van de arbeiders kon in het liberale spaaridee meestappen.¹⁰⁷ De hoge instapkosten en de maandelijkse bijdragen verhinderden alvast dat ook de doorsnee arbeider toegang kon krijgen tot de volksbank.¹⁰⁸

Ook qua schaal, organisatie en omvang kunnen de kredietcoöperaties niet vergeleken worden met de rode coöperaties die vanaf de jaren 1880 België overspoelden.¹⁰⁹ Toch had een instelling als de Gentsche Volksbank een zekere invloed. Ten eerste waren de liberale volksbanken een instrument om het burgerlijk waardensysteem bij de arbeiders te incorporeren. De impact was gering, maar de toon werd gezet: de arbeiders werden aangemoedigd om te sparen zodat ze zelf konden bijdragen aan hun maatschappelijke integratie.¹¹⁰ Ten tweede oefende de oprichting van liberale volksbanken in België een morele druk uit op de leden van de Internationale Arbeidersvereniging. Die wilden zo snel mogelijk 'eigen' coöperaties oprichten voordat 'burgers' het terrein definitief konden inpalmen.¹¹¹

Ook qua schaal, organisatie en omvang kunnen de kredietcoöperaties niet vergeleken worden met de rode coöperaties die vanaf de jaren 1880 België overspoelden.¹⁰⁹ Toch had een instelling als de Gentsche Volksbank een zekere invloed. Ten eerste waren de liberale volksbanken een instrument om het burgerlijk waardensysteem bij de arbeiders te incorporeren. De impact was gering, maar de toon werd gezet: de arbeiders werden aangemoedigd om te sparen zodat ze zelf konden bijdragen aan hun maatschappelijke integratie.¹¹⁰ Ten tweede oefende de oprichting van liberale volksbanken in België een morele druk uit op de leden van de Internationale Arbeidersvereniging. Die wilden zo snel mogelijk 'eigen' coöperaties oprichten voordat 'burgers' het terrein definitief konden inpalmen.¹¹¹

De Duitse sociaaldemocraat Ferdinand Lasalle was een hevige tegenstander van wat hij 'de paternalistische kredietverenigingen van Schulze' noemde. (bron: zie p. 24)

Ten derde werden de coöperatieve statuten en de activiteiten van liberale signatuur vanaf de jaren 1880 gerecupereerd en herschreven. Historici spreken van een succesvolle renaissance, die vooral vorm kreeg binnen de socialistische arbeidersbeweging.¹¹² Ook tijdens de belle époque werd teruggrepen naar het spaaridee. Het sociale legitimatiediscours ging terug op vroegere ervaringen en toonde opvallend veel gelijkenissen met de burgerlijke ideologie over sparen in het midden van de 19e eeuw.¹¹³ Toen in Gent de Vooruit werd opgericht, was *Het Volksbelang* verbaasd dat de socialisten het coöperatieve principe, dat door de liberalen net werd gebruikt om het socialisme tegen te gaan, omarmden: ‘Niemand immers zou kunnen miskennen, dat de machtige inrichting, dank aan welke de Vooruit aan alle zijne leden goedkope levensbehoeften weet te verschaffen, een aanzienlijk voordeel voor de werkersklasse daarstelt. Wat echter daarbij opmerking verdient, is dat het juist eene maatschappij van “socialisten” is, die het initiatief van die samenwerkende instelling genomen heeft. Immers, samenwerking is juist het tegenovergestelde van socialisme. Zij berust heel en gansch op het persoonlijk initiatief, op het heilzaam beginsel van het Help u zelf, versterkt door de macht die de vereniging der krachten geeft, terwijl het socialisme machteloosheid van het individu verbeeldt en de oppermacht van den Staat’.¹¹⁴

Tot slot was de tweedeling tussen de vroeg-socialistische initiatieven en de experimenten van de progressief-liberalen in de jaren 1860 niet altijd even duidelijk.¹¹⁵ Dit blijkt bijvoorbeeld uit de Gentse casus. In het kielzorg van de Gentsche Volksbank werd in

het voorjaar van 1867 een tweede Gentse coöperatie opgericht: het Werkmansgenootschap tot Aankoop van Levensmiddelen.¹¹⁶ Deze coöperatie werd eveneens gesteund vanuit het liberale milieu – François Laurent was een van de initiatiefnemers – maar ze was van meet af aan veel toegankelijker voor arbeiders. Karel De Boos, de leider van de Gentse radicale weversvereniging, zetelde bijvoorbeeld in het bestuur. De Gentse consumptiecoöperatie kende de eerste jaren een betrekkelijk succes en verschillende Gentse arbeiders sloten zich aan.¹¹⁷ Maar de sociale diversiteit zorgde al snel voor spanningen tussen de leden. De Boos vond het niet eerlijk dat 11 procent van de opbrengst van de coöperatieve activiteiten naar de aandeelhouders ging. Volgens De Boos hadden alleen de consumenten van de verbruikerscoöperatie – dat waren voornamelijk de arbeiders en niet de aandeelhouders – recht op de winsten.¹¹⁸ De discussie werd kortdaat en snel afgesloten: De Boos kreeg weinig gehoor in het bestuur en werd in 1869 aan de deur gezet. Samen met hem verliet ook het merendeel van de arbeiders de coöperatie. Zonder deze consumerende leden was het Gentse Werkmansgenootschap na enkele maanden op sterven na dood.¹¹⁹ Dit voorbeeld suggereert wel dat het ideeëngoed van de coöperaties op het einde van de 19e eeuw in meer dan één ideologisch discours paste. Alle grote partijen erkenden het belang van dit soort samenwerkende verenigingen, zij het met andere accenten.

Nu het stemrecht werd uitgebreid, waren arbeidersverenigingen, en dan meer specifiek coöperaties, machtige instrumenten om nieuwe kiezers voor zich te winnen.¹²⁰ De liberalen gebruikten de coöperaties als een middel om de arbeiders te individualiseren en te integreren in het burgerlijk-kapitalistisch bestel.¹²¹ Figuren als Hermann Delitzsch, Léon d’Andrimont en Rolin-Jaequemyns meenden dat de volksbanken

Affiche voor de Internationale Dag van de Coöperatie, 1932. Ontwerp: Fernand Gillon. (Amsab-ISG, Gent)

de maatschappelijke kloof tussen arm en rijk konden dichten. Volgens deze liberalen fungeerden de volksbanken ook als katalysator voor economische ontwikkeling, zodat de overheidsuitgaven voor behoeftigen zouden dalen.¹²² De christelijke arbeidersverenigingen zagen de coöperaties eerder als middel tot sociale ontvoogding van de arbeiders.¹²³ En de socialisten erkenden het emancipatorische en collectieve karakter. Kortom, de coöperaties waren erg kameleontisch van aard.¹²⁴ Tijdgenoten constateerden dat coöperaties het 'ongelukkige geluk hadden om te burgerlijk te zijn voor de socialisten, te socialistisch voor de liberalen en te liberaal voor de katholieken'.¹²⁵

BRONVERMELDINGEN:

- p. 10** : <http://www.bing.com/images/search?view=detailV2&ccid=k3zcKnFm&id=857E02FAAC6B44A164BED5AB95D98BDCA2AD4E6F&thid=OIP.k3zcKnFmo5pQ20arGkZkiwDyEs&q=hermann+Schulze&simid=608013782571158921&selectedIndex=5&ajaxhist=0>
- p. 21** : <https://www.abiweb.de/geschichte-zweite-industrielle-revolution-und-imperialistische-expansion/die-bevolkerung/soziale-frage/die-arbeiterbewegung.html>
- 1** Jeffrey TYSENS, Association, patronizing and autonomy: Belgian masonic lodges as sponsors of a 'cooperative' movement in the 1860s and 1870s. In: *Journal for Research into Freemasonry and Fraternalism*, 2(2012)2, pp. 261-292; Jeffrey TYSENS & Henk VAN DAELE, Orde, zorg en spaarzaamheid. Vrijmetselarij en onderwijs. In: Jeffrey TYSENS (red.), *Van wijsheid met vreugd gepaard. Twee eeuwen vrijmetselarij in Gent en Antwerpen*, Gent: Tijdsbeeld, 2003, pp. 143-159.
  - 2** Hendrik DEFOORT, *Werklieden bemint uw profijt! De Belgische sociaaldemocratie in Europa*, Leuven: LannooCampus, 2006, 560 pp.
  - 3** Leen VAN MOLLE, Spaarwezen en spaarkassen in België 1890-1914. Op zoek naar meer sociale zekerheid voor doelgroepen. In: Els WITTE, Karel VERAGHTERT, August VAN PUT (red.), *De Belgische spaarbanken. Geschiedenis, recht, economische functie en instellingen*, Tiel: Lannoo, 1986, p. 125.
  - 4** Stefan DUDINK, *Deugdzaam liberalisme: sociaal-liberalisme in Nederland (1870-1901)*, Amsterdam: Stichting Beheer IISG, 1997. Geciteerd in: Hendrik DEFOORT, *Werklieden [...]*, p. 71.
  - 5** Deze bijdrage bouwt voort op het tweede deel van de doctoraatsverhandeling van de auteur: Carmen VAN PRAET, *Liberale hommes-orchestres en de sociale kwestie in de negentiende eeuw: tussen lokaal en internationaal*, Gent, 2015, pp. 193-306.
  - 6** Els WITTE, Karel VERAGHTERT, August VAN PUT (red.), *De Belgische spaarbanken [...]*, p. 58; Wim DECOODT, Veerle JACOBS, Herman VANDORMAEL, *Armoede en armenzorg vroeger en nu*, Gaasbeek: Kasteel van Gaasbeek, 1989, pp. 10-12; Dirk VAN DAMME, *Armenzorg en de staat. Comparatief-historische studie van de origines van de moderne verzorgingsstaat in West-Europa*, Gent, 1990, 328 pp.
  - 7** In 1847 steeg het aantal ondersteunden naar 779.973 of 18 procent van 4,3 miljoen inwoners. Zie: Stijn VAN DE PERRE, De dokter der armen. Armenmeesters en andere vrijwilligers bij de Burelen van Weldadigheid (1796-1925). In: *Socia-cahier*, 4(2005), p. 146.
  - 8** Patricia VAN DEN EECKHOUT, De openbare onderstand. In: s.n., *De erfenis van de Franse Revolutie, 1784-1814*, Brussel: ASLK, 1989, pp. 148-153.
  - 9** Els WITTE, Karel VERAGHTERT, August VAN PUT (red.), *De Belgische spaarbanken [...]*, pp. 79-80.
  - 10** Karen HENS, *Meer dan een halve eeuw private liefdadigheid te Gent. "De Zonder Naam niet Zonder Hart" (1855-1914)*, RUG, licentiaatsverhandeling, 2002, p. 29.
  - 11** Stadsarchief Gent, Menslievende kring 'De Zonder Naam niet zonder Hart' (1857-1866), nr. W3/56, Algemeen verslag over de werkingen des kring De Zonder Naem niet zonder Hert gedurende het jaar 1863.
  - 12** Jeffrey TYSENS & Michel VERMOTE, Par la parole et par les actes? Vrijmetselarij en de emancipatie van de arbeiders. In: Jeffrey TYSENS (red.), *Van wijsheid [...]*, p. 180.
  - 13** Michel STEELS, *De geschiedenis van het stedelijk onderwijs te Gent (1828-1914)*, Gent: Stedelijk Technisch Instituut, 1978, p. 105; Dominique VERKINDEREN, *Het Van Crombrugge's Genootschap van 1857 tot 1875*, RUG, licentiaatsverhandeling, 1988, p. 154; Evi DEPRAET, *Het Van Crombrugge's Genootschap van 1876 tot 1930*, RUG, licentiaatsverhandeling, 1999.
  - 14** Gustave ROLIN-JAEQUEMYS, *Voordrachten over de grondwet:*

- het grondgebied, de grondwettelijke vrijheden, Gent: Rogghé, 1871, pp. V-VI.
- 15 S.n., *Annales de l'Association pour le Progrès des Sciences Sociales. Congrès d'Amsterdam*, 1864, pp. 578-583.
- 16 P.D. 'T HART, Het Nut en de 'sociale quaestie'. In: Wijnand Wilhelmus MIJNHARDT & Anton Johannes WICHERS (red.), *Om het algemeen volksgeluk: twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij Tot Nut van't Algemeen*, Edam: Maatschappij tot Nut van't Algemeen, 1984, pp. 308-309.
- 17 Marcel WALRAET, Gustave Rolin-Jaequemyns. In: *Biographie nationale de Belgique*, Brussel: Bruylant, XXIX, 1956-1957, kl. 803-809; George VAN HECKE, Gustave Rolin-Jaequemyns. In: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel: Koninklijke Vlaamse Academiën van België, XI, 1985, kl. 662-666; Reginald DE SCHRIJVER, Gustave Rolin-Jaequemyns. In: *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt: Lannoo, 1975, kl. 1349-1350; Jozef VERSCHAEREN, Gustave Rolin-Jaequemyns. In: *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt: Lannoo, 1998, kl. 2644-2645.
- 18 Gustave ROLIN-JAEQUEMYS, *Voordrachten over de grondwet* [...], pp. 126-127.
- 19 Auguste VISSCHERS, *Aperçu des institutions de prévoyance de la Belgique, présenté au congrès international de Bienfaisance dans la séance du 16 septembre 1856*, Brussel: Lesigne, 1857, p. 13; Auguste VISSCHERS, *De l'organisation de caisses communales de prévoyance en faveur des classes laborieuses en général*, Brussel: Vandooren, 1848, pp. 5, 13.
- 20 *Het Volksbelang*, 18/04/1896.
- 21 Hendrik DEFOORT, *Werklieden* [...], p. 116.
- 22 Léon d'Andrimont was ook politiek actief. Vanaf 1878 zetelde hij in de Kamer als liberaal volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Verviers. Ook daar kwam hij op voor het lot van de arbeiders. Zo stelde hij in 1884 voor dat de Belgische musea ook 's avonds zouden open zijn, zodat ook de arbeiders na hun uren 'cultuur' zouden kunnen opsnuiven. Zie: Liesbet NYS, *De intrede van het publiek: museumbezoek in België (1830-1914)*, Leuven: Universitaire Pers, 2012, p. 157.
- 23 Maurice YANS & Victor-Léon d'Andrimont. In: *Biographie nationale de Belgique*, Brussel: Bruylant, XXXI, 1962, kl. 25-26.
- 24 Léon D'ANDRIMONT, *Des institutions et des associations ouvrières de la Belgique*, Brussel: Lebdègue, 1871, pp. IX-XII, 521.
- 25 Denise DE WEERDT, De coöperatie als grondslag van de arbeidersbeweging (1876-1885). In: *S.M. De Ontwikkeling*, (1960)144, p. 2.
- 26 *Het Volksbelang*, 11/04/1887.
- 27 Sabine SPANGENBERG, Hermann Schulze-Delitzsch: the cooperative idea in German liberal thought. In: *Global Journal of Human-Social Science*, 15(2015)1, pp. 23-33.
- 28 Léon D'ANDRIMONT, *Des institutions et [...]*, p. 243.
- 29 Jeffrey TYSENS, *In vrijheid verbonden. Studies over Belgische vrijzetselaars en hun maatschappijproject in de negentiende eeuw*, Gent: Liberaal Archief, 2009, p. 115.
- 30 Annexe K. Banque populaire de Liège. Société coopérative. Statuts adoptés le 23 avril 1864 et modifiés en Assemblée générale le 29 octobre 1865. In: Léon D'ANDRIMONT, *Des institutions et [...]*, pp. 243-246.
- 31 *Het Volksbelang*, 12/01/1867.
- 32 Auguste VISSCHERS, *Nouvelle étude sur les caisses d'épargne. Appendice*, Brussel: Decq, 1861, pp. 7-8.
- 33 Brett FAIRBAIRN, Self-help and philanthropy: the emergence of cooperatives in Britain, Germany, the United States, and Canada from mid-nineteenth to mid-twentieth century. In: Thomas ADAM, *Philanthropy, patronage and civil society. Experiences from Germany, Great-Britain and North-America*, Bloomington: Indiana University Press, 2004, pp. 61-66.
- 34 Hendrik DEFOORT, *Werklieden* [...], p. 74.
- 35 Bert WARTENA, *H. Goeman Borgesius (1847-1917): vader van de verzorgingsstaat. Een halve eeuw liberale en sociale politiek in Nederland*, Amsterdam: Aksant, 2003, 400 pp.
- 36 Hendrik GOEMAN BORGESIOUS, *Crediet-vereenigingen*, Arnhem: Thieme, 1872, p. 3.
- 37 Bert WARTENA, *H. Goeman Borgesius* [...], p. 18.
- 38 S.n., Quels sont les moyens de donner au peuple l'esprit de prévoyance et l'habitude de l'épargne. In: s.n., *Annales de l'Association pour le Progrès des Sciences Sociales. Congrès de Bruxelles*, 1862, p. 510.
- 39 Hendrik GOEMAN BORGESIOUS, *Crediet-vereenigingen*, pp. 61, 4, 5.
- 40 Wilhelmus Josephus Johannes VAN DIEPENBEEK, *De coöperatieve organisatie. Coöperatie als maatschappelijk en economisch verschijnsel*, Delft: Eburon, 1990.
- 41 Léon D'ANDRIMONT, *Des institutions [...]*, p. 215.
- 42 *Het Volksbelang*, 15/09/1877.
- 43 Léon D'ANDRIMONT, *Des institutions [...]*, pp. 240-241.
- 44 Jeffrey TYSENS, *In vrijheid verbonden* [...], pp. 120-122.
- 45 Naast voorzitter van de Gentsche Volksbank en van het Van Crombrugge's Genootschap was Rolin-Jaequemyns ook redacteur van *La Revue de Droit international* en lid van talloze verenigingen. Hij nam ook deel aan verschillende internationale congressen en publiceerde regelmatig opiniestukken in liberale dag- en weekbladen. Bovendien was hij verbonden aan vier Europese universiteiten. Zie: Familiearchief Rolin-Jaequemyns, Gomzé, nr. 0043 A, Photos diverses.

- 46 S.n., *Annales de l'Association pour le Progrès des Sciences Sociales. Congrès de Gand*, pp. 57-61.
- 47 Gustave ROLIN-JAEQUEMYS, *Voordrachten over de grondwet [...]*, p. 100.
- 48 Jeffrey TYSENS, *In vrijheid verbonden [...]*, p. 123.
- 49 Universiteitsbibliotheek Gent, *Dagboeken Paul Voituron*, 1866.
- 50 Een gezamenlijke redactie was moeilijk werkbaar en ook de verzendingskosten van Gent naar Parijs liepen hoog op. Het maandblad rapporteerde vooral over de Belgische politiek en het blad distantieerde zich nadrukkelijk van het socialisme dat in die tijd stilaan vorm kreeg binnen de Eerste Internationale. Zie: Hendrik DEFOORT, *Werklieden [...]*, p. 81.
- 51 Jeffrey TYSENS & Michel VERMOTE, *Par la parole et par les actes? [...]*, pp. 182-184; Jeffrey TYSENS, *In vrijheid verbonden [...]*, p. 125.
- 52 Zie: Lieselotte VANDEN BUSSCHE, Griet VANDERMASSEN, Marysa DEMOOR, Johan BRAECKMAN, Virginie Loveling (1836-1923) as cultural mediator. From translating Klaus Groth to manipulating Charles Darwin. In: Petra BROOMANS, *From Darwin to Weil. Women as transmitters of ideas*, Groningen: Barkhuis, 2009, pp. 48-50.
- 53 Dit citaat is een vertaling uit het Frans. In: *Le Travail: organe international des intérêts de la classe laborieuse*, 15/08/1866, p. 52.
- 54 *Le Travail [...]*, 15/08/1866, p. 55.
- 55 *Het Volksbelang*, 26/01/1867.
- 56 *Het Volksbelang*, 02/02/1867; 20/04/1867.
- 57 *Het Volksbelang*, 03/08/1867; 09/02/1867.
- 58 *Het Volksbelang*, 12/01/1867.
- 59 Bart D'HONDT, *Van Andriesschool tot Zondernaamstraat. Gids door 150 jaar liberaal leven te Gent*, Gent: Snoeck/Liberaal Archief, pp. 148-149.
- 60 Jeffrey TYSENS (red.), *Van wijsheid [...]*, p. 20.
- 61 *Het Volksbelang*, 17/08/1867, 02/11/1867; Jeffrey TYSENS & Jasmien VAN DAELE, Orde, zorg en spaarzaamheid. Vrijmetselarij en onderwijs. In: Jeffrey TYSENS (red.), *Van wijsheid [...]*, p. 148.
- 62 A. De Brabandere was penningmeester. Hij werkte ook als bediende bij Union de Crédit. En de Gentse koophandelaar A. Van der Gucht nam de functie van controleur op zich. Zie: *Le Travailleur Associé*, 15/01/1867, p. 22; *Het Volksbelang*, 12/01/1867.
- 63 Rolin-Jaequemys verscheen vanaf 1869 op de ledenlijsten van *La Liberté*. Zie: Jeffrey TYSENS, *Sous le signe du progrès. Une histoire de la loge gantoise La Liberté n°4*. In: *Respectable loge La Liberté à l'Orient de Gand*, Gent: s.n., 1991, kl. 5866-5991.
- 64 De eerste gerant of gemachtigde bestuurder was Polidoor De Schampelaere (1839-1904), een succesvol rubberfabrikant. Hij nam al in november 1867 ontslag als gerant en als bestuurslid en werd voorlopig opgevolgd door Victor Miele. Zie: *Het Volksbelang*, 02/11/1867; Corentin VERDEGEM, *Biografie. Oswald de Schampelaere (1866-1937)*, UGent, masterproef, 2009, p. 17.
- 65 *Het Volksbelang*, 02/02/1867.
- 66 *Het Volksbelang*, 20/04/1867.
- 67 *Het Volksbelang*, 02/11/1867.
- 68 *Het Volksbelang*, 12/01/1867.
- 69 De volksbank van Doornik werd op 1 januari 1868 gesticht, ze had in 1873 135 aandeelhouders en een zakencijfer van 25.062 frank. De volksbank in Namen werd opgericht op 9 januari 1860, ze had in 1873 513 aandeelhouders en een zakencijfer van 51.732 frank. In datzelfde jaar behaalde de in 1869 opgerichte volksbank van Sint-Niklaas bescheiden resultaten: 90 aandeelhouders en een zakencijfer van 9861 frank. Zie: Léon D'ANDRIMONT, *Des institutions et [...]*, pp. 266-267. De volksbank in Charleroi telde meteen 331 aandeelhouders. Twee jaar later was dit aantal verdubbeld en telde de bank 698 leden. Zie: Hendrik GOEMAN BORGESIOUS, *Crediet-vereening*, p. 50; *Het Volksbelang*, 22/04/1871, 11/04/1874.
- 70 Gustave ROLIN-JAEQUEMYS, *Voordrachten over de grondwet [...]*, p. 146.
- 71 Familiearchief Rolin-Jaequemys, Gomzé, nr. 0043 I, Brief uit Brugge aan Rolin-Jaequemys, 08/12/1874.
- 72 Familiearchief Rolin-Jaequemys, Gomzé, nr. 0043 B, Brief van Rolin-Jaequemys aan industrieel Frans Vander Heyden in Turnhout, 01/12/1876.
- 73 Léon D'ANDRIMONT, *Des institutions [...]*, p. 234.
- 74 Hendrik GOEMAN BORGESIOUS, *Crediet-vereeningingen*, p. 73.
- 75 Léon D'ANDRIMONT, *Des institutions [...]*, pp. 235-236.
- 76 Dit citaat is een vertaling uit het Frans. In: Léon D'ANDRIMONT, *Des institutions [...]*, p. 237.
- 77 Jean PUISSANT, *La coopération en Belgique. Tentative d'évaluation globale*. In: *BTNG*, 22 (1991)1-2, pp. 35-36.
- 78 Denise DE WEERDT, *De coöperatie [...]*, p. 2; Leen VAN MOLLE, *Spaarwezen [...]*, pp. 132-133; Nele BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis: gids van Oost-Vlaanderen (1750-1945)*, Gent: Academia Press, 2000, p. 307.
- 79 Familiearchief Rolin-Jaequemys, Gomzé, nr. 0043 B, Brief van Rolin-Jaequemys aan Demeur, 18/11/1873.
- 80 *Het Volksbelang*, 15/08/1874; 11/09/1875.
- 81 Universiteitsbibliotheek Gent, *Verslag van het bestuur over den toestand der volksbank gedurende het jaar 1868 gedaan in algemene vergadering van den 7 februari 1869*, pp. 4-5.
- 82 Léon D'ANDRIMONT, *Des institutions [...]*, p. 226.
- 83 *Het Volksbelang*, 09/03/1872.
- 84 *Het Volksbelang*, 20/04/1867.
- 85 *Het Volksbelang*, 01/11/1873.
- 86 *Het Volksbelang*, 11/09/1875.
- 87 Van de Gentsche Volksbank zijn weinig bronnen bewaard.

- Informatie over de aard, de omvang en de doelstelling van de leningen is niet gevonden. Wel duidelijk is dat vooral de 'kleine burgerij' of 'petite bourgeoisie' via het zelfhulp-principe haar maatschappelijke, sociale en economische positie kon verbeteren. Deze groep had een zeer heterogeen karakter en zat geprangd tussen de arbeidersklasse en de burgerij. Zie: Serge JAUMAIN & Lucia GAIARDO, *Aide-toi et le gouvernement t'aidera. Les réponses de l'Etat à la crise de la petite bourgeoisie (1880-1914)*. In: *BTNG*, 19(1988)3-4, p. 418.
- 88 Universiteitsbibliotheek Gent, *Uittreksel uit Flandre libérale*, 20/10/1891.
- 89 Familiearchief Rolin-Jaequemyns, Gomzé, nr. 0043 B, Brief van De Visscher aan Rolin-Jaequemyns, 27/06/1876.
- 90 *Het Volksbelang*, 01/03/1873.
- 91 *Het Volksbelang*, 26/02/1876.
- 92 Familiearchief Rolin-Jaequemyns, Gomzé, nr. 0043 B, Brief van Rolin-Jaequemyns aan La Banque de Flandre, 06/10/1876.
- 93 Familiearchief Rolin-Jaequemyns, Gomzé, nr. 0043 B, Fragment uit *Fondsblad* van 31/05/1876; Brief van Willequet aan Rolin-Jaequemyns (beiden waren stichtende leden van de Gentse volksbank), 20/07/1887.
- 94 Familiearchief Rolin-Jaequemyns, Gomzé, nr. 0043 B, Brief van De Visscher aan Rolin-Jaequemyns, 14/06/1876.
- 95 Familiearchief Rolin-Jaequemyns, Gomzé, nr. 0043 B, Brief van Rolin-Jaequemyns aan La Banque de Flandre, 06/10/1876; Brief van De Visscher aan Rolin-Jaequemyns, 27/06/1876 en 7/10/1876.
- 96 *Het Volksbelang*, 16/05/1891.
- 97 François LAURENT, *La réformation morale des classes laborieuses*, Brussel: Lebégue, 1884, pp. 44-47, 50, 70. Geciteerd in: Johan ERAUW (red.), *Liber memorialis François Laurent 1810-1887*, Brussel: Story-Scientia, 1989, p. 42.
- 98 Hendrik DEFOORT, *Werklieden [...]*, pp. 95-96.
- 99 *Het Volksbelang*, 29/06/1878.
- 100 François LAURENT, *De werklieden-genootschappen van Gent*, Gent: Annoot-Braeckman, 1878, p. 10.
- 101 Louis BLANC, *Mémoire sur des associations cooperatives*. In: S.n., *Annales de l'Association pour le Progrès des Sciences Sociales. Congrès d'Amsterdam*, 1864, p. 820.
- 102 Patrick VAN SCHIE (red.), *Liberale leiders in Europa. Portretten van prominente politici in de negentiende en vroege twintigste eeuw*, Amsterdam: Boom, 2008, p. 216.
- 103 Hendrik GOEMAN BORGESIUS, *Crediet-vereeningen*, p. 1.
- 104 Hendrik DEFOORT, *Werklieden [...]*, pp. 71-77, 90, 92, 164.
- 105 *Het Volksbelang*, 30/11/1867.
- 106 Paul VOITURON, *Rapport de la Commission spéciale sur le projet de réorganisation du Mont de piété*, Gent: Annoot-Braeckman, 1872, pp. 6, 27.
- 107 Els WITTE, Karel VERAGHTERT, August VAN PUT (red.), *De Belgische spaarbanken [...]*, pp. 49-51, 92; Els WITTE & René DE PRETER, *Samen Sparen: de geschiedenis van de spaarbank Codep en haar voorlopers*, Leuven: Kritak, 1989, pp. 24-26.
- 108 Léon D'ANDRIMONT, *Des institutions [...]*, p. 248.
- 109 Guy VANSCHOENBEEK & Hendrik DEFOORT, *Gent Saint-Claude heen en terug: de invloed van de coöperatie Vooruit in Saint-Claude*, Gent: Amsab-ISG, 2010, p. 9.
- 110 Sabine PARMENTIER, *De evolutie van het Belgische spaarkaswezen in de 19e eeuw. Het privé-initiatief versus de liberale interventio-nistische politiek (1830-1865)*, RUG, licentiaatsverhandeling, 1985; Sabine PARMENTIER, *Het liberaal staatsinterventionisme in de 19e eeuw. Een concreet geval: de oprichting van de A.S.L.K.*. In: *BTNG*, 17(1986)3-4, pp. 380-383.
- 111 Hendrik DEFOORT, *Werklieden [...]*, pp. 108-109.
- 112 Denise DE WEERDT, *De coöperatie [...]*, p. 2.
- 113 Els WITTE, Karel VERAGHTERT, August VAN PUT (red.), *De Belgische spaarbanken [...]*, p. 52.
- 114 *Het Volksbelang*, 17/04/1886.
- 115 Hendrik DEFOORT, *Werklieden [...]*, p. 116; Johan ERAUW (red.), *Liber memorialis François Laurent [...]*, p. 43.
- 116 *Het Volksbelang*, 30/03/1867.
- 117 Hendrik DEFOORT, *Werklieden [...]*, p. 117.
- 118 Doreen GAUBLomme, *François Laurent (1810-1887): de ongelukkige liefde van een liberaal vechtjas voor de kinderen van het volk*, Gent: Stadsbestuur, 1987, p. 50.
- 119 Hendrik DEFOORT, *Werklieden [...]*, p. 118.
- 120 Patrick STOUTHUYSEN, *Liberalisme. Het primaat van de individuele autonomie*. In: Luk SANDERS & Carl DEVOS (red.), *Politieke ideologieën in Vlaanderen*, Antwerpen: Standaard Uitgeverij, 2008, p. 121.
- 121 Leen VAN MOLLE, *Spaarwezen en spaarkassen in België [...]*, p. 139.
- 122 Bert WARTENA, *H. Goeman Borgesius [...]*, pp. 18-19; Armand GHJSENS, *Aanzetten tot sociale politiek vanuit de middenklasse: enkele ideologische aspecten van de Brusselse radikale beweging (1830-1848)*. In: *BTNG*, 17(1986)3-4, pp. 449-450.
- 123 Emmanuel GERARD, *De christelijke arbeidersbeweging in België. 1891-1991*, Leuven: Universitair Pers, 1991, p. 307.
- 124 Hendrik DEFOORT, *Werklieden [...]*, p. 84.
- 125 Dit is een vertaling uit het Frans. Zie: Ch. GIDE, *Le mouvement coopératif en France dans les dix dernières années*. In: *Revue d'économie politique*, 1893, p. 23. Geciteerd in: Hendrik DEFOORT, *Werklieden [...]*, p. 19.

